

Savęs suvokimas, arba apie baltų santykį su pasauliu

Baltiška, tautinė, regioninė savimonė baltų literatūrose ir kultūrose = Baltiskā, tautiskā, reģionālā pašapziņa baltu literatūrās un kultūrās = Baltic, national, regional identity in Baltic literatures and cultures: Straipsnių rinkinys, sudarė ir parengė Vigmantas Butkus, Viktorija Jonkutė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2015, 267 [2] p. ISBN 978-609-425-146-7

Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto išleistas straipsnių rinkinys – reikšmingas indėlis į kultūrologinės baltistikos tyrimus. Tarpdalykinis požiūris į save ir santykio su pasauliu išsiaiškinimą aktualus ir šiuolaikinei lituanistikai, ir latvistikai, todėl iš savimonei literatūroje skirtos 2012 m. konferencijos išaugęs leidinys praturtina abi kryptis. Kaip rašoma pratarinėje, „aptartos temos ir problemos publikuojamuose straipsniuose yra išplėtos, paremtos įvairesniais argumentais, iliustruotos gausesniais pavyzdžiais, apibendrintos sistemingesnėmis išvadomis“ (p. 9).

Moksliniai tyrimai reikalauja aiškios ir tikslios metakalbos, tad norėtųsi pasidalinti keliomis terminologinėmis įžvalgomis. Pirmiausia reikėtų atsakyti į klausimą, kaip suprantamas pavadinime vartojamas terminas *savimonė*. Iš įvairių terminografijos šaltinių pasirinkta psichologijos (nors tai taip pat yra edukologijos, filosofijos, politologijos ir kt. sričių sąvoka) termino apibrėžtis: „viena žmogaus sąmonės formų – savęs išskyrimas iš aplinkos, savo santykio su pasauliu, savęs kaip asmenybės, savo poelgių, veiksmų, minčių ir jausmų, norų ir interesų suvokimas ir vertinimas. Sudaro galimybę tikslingai veikti, tobulėti, kurti save. Veikiant kitų žmonių vertinimams, lyginant savo poelgių ir veiksmų motyvus, tikslus ir rezultatus su visuomenės priimtomis socialinio elgesio normomis, susidaro tam tikras savo paties vaizdinys.“¹

Kiti pavadinimo dėmenys patikslina straipsnių autorių požiūrį, atskleidžia vis kitus savimoneės aspektus: *baltiška* (baltams būdinga arba priklausanti), *tautinė* (atskirai tautai būdinga arba priklausanti), *regioninė* (susijusi su atskira sritimi,

1 *Psichologijos žodynas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993, p. 265.

atskira šalimi arba keliomis gretimomis šalimis, kalbamuoju atveju artimiausiomis kaimynėmis Lietuva ir Latvija ar tam tikromis jų teritorijomis, kurių pagal istorinius kultūrinius požymius skiriama po keturias kiekvienoje iš šalių). Tam tikro junginio pasirinkimas suponuoja asmeninius prioritetus, o visi kartu kuria kolektyvinį vaizdinį, nes straipsniuose akcentuojami tiek bendri (jungiantys), tiek individualūs (skiriantys) dalykai. Visa tai atskleidžia savimonės kaip savęs suvokimo ir santykio su pasauliu reiškinio sudėtingumą. Esama gerokai didesnės savimonės rūšių ar jų įvardijimo įvairovės, pavyzdžiui, konferencijos pavadinime minėtos *etninė* ir *lokali savimonė*, o rinkinio straipsniuose rasti dar kiti su kalbamąja tematika susiję terminai ir/ar jų apibūdinimai, pavyzdžiui, *baltų tapatybė* (p. 79; kaip raktažodis minėtas *baltiškoji tapatybė*), *teritorinis identitetas* („teritorinis identitetas pasirenkamas kaip platesnis terminas, nusakantis tapatumą su vieta, bet ne konkrečiu šalies regionu“, p. 59).

Tekstuose kaip bendresnių sąvokų pavadinimai, t. y. gimininiai terminai, vartojami svetimos kilmės *identitetas* ir savakilmiai *savimonė*, *tapatumas*, *tapatybė*. Reikėtų įvertinti, ar visada jie gali būti vartojami sinonimiškai, kaip kartais daroma (p. 114). Terminų tarpusavio sąsajas iš dalies atskleidžia žodžio *identitetas* reikšmių apibrėžimai: „[lot. *identitas* (kilm. *identitatis*) – tapatybė] 1 ko nors apibrėžtumas, individualumas, tapatybė, tapatumas; visiškas, iki smulkesnių detalių, sutapimas 2 *psichol.* asmenybės vidinė vienovė, išgyvenama kaip savo paties „Aš“, savimonė“². Palyginus to paties svetimos kilmės žodžio skirtingas reikšmes, matyti, kad jos gali turėti įvairius lietuviškus sinonimus, kurie nebūtinai bus sinonimiški tarpusavyje: *savimonė* pabrėžia lyginimu pagrįstą išskirtinumą, o *tapatumas*, *tapatybė* orientuoja į panašumą su kitais.

Latvių kalboje taip pat esama tam tikros terminų įvairovės: be antraštėje pasirinkto latviško dūrinio *pašapziņa*, dar kartais pasitaiko trumpesnis vedinys *apziņa*, bet dažniausiai – tarptautinis terminas *identitāte*. Beje, įvairuoja ir anglų kalbos terminai. Tiek tekstuose, tiek santraukose dažniausiai vartojamas *identity*, nors žodynuose kaip lietuvių *savimonė* ir latvių *pašapziņa* atitikmuo pateikiamas *self-consciousness*.

Kokias temas ir problemas nagrinėja lietuvių ir latvių literatūrologai, kalbininkai, istorikai, kultūrologai, norėdami apibūdinti vidinės vienovės siekimą ir atskleisti asmens, savos tautos ar baltų santykį su pasauliu? Straipsniuose per

2 *Tarptautinių žodžių žodynas*, Vilnius: Alma littera, 2013, p. 342.

asmenybės, t. y. nagrinėjant atskirų autorių kūrybą ar veiklą ir pan., einama prie grupės būdingų ir visuotinių dalykų (tautos ar visuomenės) vidinės vienovės. Remiantis latvių filosofės Skaidrytės Lasmanės (*Skaidrīte Lasmane*) identiteto (tokį terminą vartoja autorė) klasifikacija galima kalbėti apie individualų, bendruomeninį ir organizacinį, kuris kartais vadinamas nacionaliniu (žr. Gūtmane, p. 37). Visa tai ir sudaro kalbamųjų kultūrologinės baltistikos tyrimų pagrindą.

Rinkinį sudaro penki įvairiems savimonės aspektams skirti skyriai, o visų skyrių bendras vardiklis – baltiškumas. Papildoma duokle literatūrai, taip pat įdomiu šio rinkinio bruožu laikytina tai, kad pratarmėje kiekvienam iš skyrių parinkti *motto* iš latvių poetų Knuto Skujenieko (*Knuts Skujenieks*), Pēterio Zirničio (*Pēteris Zirničis*), Ačio Keninio (*Atis Ķeniņš*), Anos Rancanės (*Anna Rancāne*) eilėraščių originalo kalba, o penktajam skyriui, taip pat įžangai ir pabaigai – iš Vlado Braziūno poezijos.

Baltiškos ir tautinės savimonės dermė yra pirmojo skyriaus „Baltiškumo ir tautiškumo trajektorijos lietuvių ir latvių literatūrose“ jungiamoji grandis. Šio skyriaus straipsnių autoriai – po du iš Lietuvos (Skirmantas Valentas ir Laura Laurušaitė) ir Latvijos (Zanda Gūtmanė (*Zanda Gūtmane*) ir Sandra Meškova) – ėmėsi nagrinėti įvairius jų pamėgtus literatūros žanrus: poeziją, prozą ir dramaturgiją, taip pat (e)migracijoje lietuvių ir latvių sukurtus tekstus. Valento nagrinėjama lietuvių ir latvių poetų Pēterio Brūverio (*Pēteris Brūveris*), Vlado Braziūno, Sigito Gedos kuriama baltiškumo erdvė apima ne tik lietuvius ir latvius, t. y. gyvuosius baltus, bet ir jau išnykusius baltus – prūsus, jotvingius. Gūtmanės straipsnio pavadinimas žada, kad bus kalbama apie XX a. 9-ojo dešimtmečio latvių prozą, tačiau jame pateikiamas platesnis latvių prozos kontekstas (aptariama ir proza iki Atgimimo laikotarpio), taip pat teoriniai apmąstymai. Meškova gilinasi į latvių poetės ir dramaturgės Maros Zalytės (*Māra Zālīte*) pjeses ir libretus. Tam tikras sąvokas, kurios svarbios už savo šalies ribų gyvenančių, bet ryšį su sava tauta suvokiančių baltų kūrybos kontekste, nagrinėja Laurušaitė³. Lygindama latvių ir lietuvių išeivijoje parašytus kūrinius, literatūrologė daro išvadą, kad „latviai labiau nei lietuviai stengiasi eksponuoti optimistinius tautos vienybės impulsus“ (p. 75).

Skyriuje „Baltiškoji giminytė literatūroje ir anapus jos“ aptariamos baltiškos savimonės apraiškos abiejų tautų kūryboje ir veikloje tam tikrais istorijos

3 Lauros Laurušaitės monografija *Tarp nostalgijos ir mimikrijos: Lietuvių ir latvių pokario išeivijos romanai*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2015 yra dar vienas reikšmingas indėlis į kultūrologinės baltistikos tyrimus.

tarpsniais. Jis nagrinėja trys įvairių sričių tyrėjai – lietuvių literatūrologas Silvestras Gaižiūnas, istorikas Dangiras Mačiulis ir etnologė Auksė Noreikaitė bei latvių literatūrologė Eva Eglāja-Kristsonė (*Eva Eglāja-Kristsonė*). Nors tarp šio skyriaus autorių dominuoja lietuviai, tyrimų objektais (subjektais) neretai pasirenkami latviai ar Latvijos gyvenimo reiškiniai. Gaižiūno baltų tapatybės ir vienybės idėjos tyrimas atskleidžia įvairius kontekstus – kalbama daugiausia apie latvių, pavyzdžiui, jaunlatvių (*jaunlatvieši*), Janio Rainio, Aspazijos, Jėkabo Janševskio (*Jēkabs Janševskis*) indėlių į šios idėjos plėtojimą. Iš lietuvių veikėjų dėmesys skiriamas Jonui Šliūpai ir jo lietuvių-latvių respublikos idėjai⁴, Mato Šalčiaus ir Kazio Pakšto Baltijos federacijos ir Baltoskandijos idėjai. Eglāja-Kristsonė aptaria giminytės sąvokų *māsa* [sesuo], *brālīs* [brolis] vartojimą latvių periodikoje (nuo XIX–XX a. sandūros iki šių dienų) kalbant apie Lietuvą. Tokio pobūdžio tyrimas gali paskatinti smalsumą, kaip lietuviai žiūri į Latviją ir latvius, kaip vertina, kokius žodžius pasirenka, kokius vaizdinius kuria, kalbėdami apie kitą, nors ir giminiškiausią, tautą (pavyzdžiui, atkreiptinas dėmesys, kad visuomenėje plinta kreipinys *braliukai*). Pastaruoju metu apskritai atsiranda panašios tematikos darbų apie tautos įvaizdžius⁵, apie baltus pavadinančių etnonimų ir su jais susijusių konceptų vartoseną⁶ ir pan. Mačiulio tyrime, skirtame lietuvių bendruomenėms Latvijos miestuose Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse, vienas pagrindinių pateiktų atsakymų į klausimą, kaip lietuviams nenutautėti, yra toks: „pamatine tautinės tapatybės saugos prielaida buvo įvardyta priklausomybė⁷ lietuviškai katalikų bendruomenei“ (p. 111). Noreikaitė apžvelgia Lietuvos miestuose XX a. pabaigoje ir XXI a. pradžioje gyvenančių latvių situaciją bei jų jauseną, tačiau tekste nemažai kalbama apie Lietuvos latvius jau pradedant XIX a. pabaiga, taigi straipsnio pavadinimas susiaurina jame aptariamą tematiką.

4 Apie tai plačiau žr. Dangiras Mačiulis, „Jonas Šliūpas ir lietuvių-latvių vienybės idėja“, *Acta humanitarica universitatis Saulensis: Nuo atgimimo iki valstybingumo*: Sociokultūriniai aspektai, Mokslo darbai, t. 12 (2011), Šiauliai: VšĮ Šiaulių universiteto leidykla, 2011, p. 83–98.

5 Andrejs Veisbergs, „Latvijas un latviešu atainojums angļu valodas avotos“, in: *Latvieši un Latvija*, I sēj., *Latvieši*, Rīga: Latvijas Zinātņu akadēmija, 2013, p. 469–497.

6 A. Kļavinska, „Latviskuma koncepts latgaliešu folklorā: etnonīma *latviši* semantika“, in: *Valoda – 2013. Valoda dažādu kultūru kontekstā*, Daugavpils: DU akadēmiskais apgāds „Saule“, 2013, p. 331–343; Regina Kvašīte, „Etnonīms *latviai* laikraksta „Šiaulių kraštas“ virsrakstos“, in: *Valoda – 2015. Valoda dažādu kultūru kontekstā*, Daugavpils: DU akadēmiskais apgāds „Saule“, 2015, p. 275–284 ir kt.

7 Turbūt tiksliau būtų kalbėti apie priklausymą.

Visos skyriaus „Regioninė savimonė ir atmintis Latgaloje“ autorės – Ingrida Kupšanė (*Ingrīda Kupšāne*), Olga Senkanė (*Olga Senkāne*) ir Valda Čakša – atstovauja šiam Latvijos regionui. Latgaliečių savimonės apraiškas literatūroje ir kultūroje, remdamasi Janio Klydzėjo (*Jānis Klīdzējs*) romanu *Cilvēka bērns* (Žmogaus vaikas) ir pagal jį sukurtu Janio Streičo (*Jānis Streičs*) filmu, nagrinėja Kupšanė. Tai atskleidžiantis individualios ir kolektyvinės savimonės sintezė su istorine savimone (valstybingumo idėja) kultūrinis tekstas, kuriame matyti latgaliečio savimonės ir to, kas būdinga nacionaliniu lygiu, sąsajos. Senkanės straipsnyje aptariamas lietuvių vaizdinys (tautos ir dvasininkijos vaidmuo) latgaliečių autoriaus Ontono Rupainio (latgališkai *Ontons Rupaiņs*) kultūriniame istoriniame romane *Tauta gryb dzeivot* (Tauta nori gyventi). Čakša plėtoja regionalistikos tyrimus – nagrinėja koncepto *ceļš* (kelias) raišką per kultūrinio istorinio reiškinių *Katerinys ceļš* prizmę, perteikia nacionalinį ir lingvistinį pasaulėvaizdį. Šio skyriaus straipsniai atskleidžia požiūrį į savo kraštą ir jų žmones, kuris pagrįstas mokslininkų savęs tapatinimu su tuo kraštu. Jeigu panašaus pobūdžio tyrimai būtų tęsiami (to norėtusi linkėti kultūrologinės baltistikos temos vykdytojams), vertėtų pasidomėti, kokį Latgalos įvaizdį kurtų kito regiono žmonės ir kaip jį perteiktų. Galima būtų taip pat aptarti latviškumą kokiame kitame Latvijos regione, lietuviškumą tam tikrame Lietuvos regione, pavyzdžiui, Mažojoje Lietuvoje ar Žemaitijoje ir pan.

Su kita teritorija – Kuršių nerija – susijusios savimonės aptarimui skirtas skyrius „Kuršių nerija ir kuršininkai: literatūrinė recepcija ir kalbiniai pokyčiai“, kuriame keturi lietuvių autoriai nagrinėja tiek lietuvių ir latvių literatūros šaltinius, tiek jos gyventojų kalbą. Aurelija Mykolaitytė imasi Kuršių nerijos vaizdinio lietuvių išsivijios literatūroje ir daro išvadą, kad ten mažai poezijos ir prozos kūrinių, kuriuose minimas Kuršių nerijos vardas, nors pavienių autorių darbuose tai daroma: „Poezijoje Kuršių nerija virsta dvasios pasaulį ženklinančiu vardu, skausmingos patirties žyme, prozos kūriniuose ir atsiminimuose stengiamasi perteikti gyvą patirtį, praeities esatį [...] Vaikams skirti kūriniai vaizduoja idilę, teigia šios vietos pasakiškumą“ (p. 184). Vigmantas Butkus aptaria, kuo latviškajai savimonei artimi Kuršių nerijos gyventojai autochtonai kuršininkai, ir nagrinėja latvių autorių Ačio Keninio (*Atis Ķeniņš*), Margerio Zarinio (*Margēris Zariņš*) ir Alberto Belo (*Alberts Bels*) kūrinius Kuršių nerijos tema. Atliktas tyrimas leidžia teigti, kad „greta tikrai gausios ir įvairios vokiečių literatūros Kuršių nerijos tema, greta irgi įvairios lietuvių literatūros ta pačia tema, ir latvių

literatūra svariai prisideda prie daugiakultūrio ir daugiakalbio Kuršių nerijos *įtekstinimo, įliteratūrinimo*, prisideda prie naujų literatūrinių-kultūrinių jos pavidalų kūrimo“ (p. 205). O straipsnio autorius prisideda prie *įtekstinimo* sampratos plėtojimo. Klaipėdiečių kalbininkų Arinos Ivanickajos ir Dalios Kiseliūnaitės tyrimas skirtas kuršininkų kalbai, tiksliau, jos nykimui. Tiriama daiktavardžių linksniavimo pokyčiai Hertos Deckait-Paul, 1924 m. gimusios Nidoje, bet nuo 1944 m. gyvenančios Vokietijoje, rašytiniame tekste kuršininkų ir vokiečių kalbomis. Užrašytų autentiškų etnografinių pasakojimų, tautosakos bei vaikystės prisiminimų analizė rodo, kad kuršininkės „požiūris į gimtąją kalbą išliko teigiamas, pagarba ypač sustiprėjo retkarčiais Vokietijoje susitinkant su nerijos išėjimais, giminaičiais“ (p. 211).

Skyriaus „Realios ir simbolinės baltų vietos ir poetinė jų raiška“ straipsniai – tai tarpdalykiniai tyrimai, skirti visuomeniniams reiškiniams perprasti. Baltijos kelią kaip kompleksiską, sudėtinį dinamišką darinį nagrinėja Viktorija Jonkutė, o dainos fenomeną – Aušra Žičkienė.

Visas rinkinys – tai aktualaus tarpdalykinio tyrimo rezultatas, reikalaujantis tęsinio, taip pat puikus dviejų šalių mokslininkų bendradarbiavimo rezultatas. Šešiolikos straipsnių autoriai – įvairių Lietuvos ir Latvijos mokslo ir studijų įstaigų bendradarbiai, tarp jų ir keli doktorantai: vienuolika iš Lietuvos (Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, Lietuvos istorijos institutas, Klaipėdos universitetas, Šiaulių universitetas, Vytauto Didžiojo universitetas) ir šeši iš Latvijos (Daugpilio universitetas, Latvijos universiteto Literatūros, tautosakos ir meno institutas, Liepojos universitetas, Rėzeknės aukštoji mokykla – dabar Rėzeknės technologijų akademija). Straipsniai paskelbti lietuvių, latvių ir anglų kalba, tačiau norėtusi, kad ir straipsnių santraukos būtų pateiktos visomis rinkinio kalbomis, nesvarbu, kuria iš jų tekstas parašytas (dabar latvių tekstai neturi jokios dalies lietuviškai, o lietuvių – latviškai).

Ir tarpkultūrinis, ir tarpdalykinis aspektas, taip pat tai, kad straipsniuose atspindėta įvairių laikotarpių situacija bei nuostatos, yra tarsi mozaika, kuri gali (ir turi) būti pildoma toliau. Galima sakyti, kad tokie tyrimai parodo pavyzdį ir gali tarnauti modeliu, kurio pagrindu toliau reikia tirti baltiškumo apraiškas. To ir norėtusi linkėti tiek šio rinkinio straipsnių autoriams, tiek kitiems, kurie imsis lietuvių ir latvių lyginamųjų (gretinamųjų) tyrimų.

LAIMUTĖ ADOMAVIČIENĖ

Ar Auginančioji literatūra – istorija?

Kęstutis Urba, *Auginančioji literatūra: XX a. lietuvių vaikų literatūros tyrimai*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2015, 340 p., ISBN: 9789986398639

Leidinio *Auginančioji literatūra* viršelio anotacijoje keliamas diskusinis klausimas: ar šie Kęstučio Urbos tyrimai, sudėti į knygą, galėtų būti laikomi „subjektyvia, bet įžvalgia ir įtaigia XX a. lietuvių vaikų literatūros istorija“? Vienas didžiausių šių tyrimų privalumų yra tas, kad stambiu planu pateikiamas XX a. lietuvių vaikų literatūros procesas, nubrėžiant tris raidos etapus: „Šviečiamųjų intencijų vaikų literatūra“, „Vaikiškumo ir paaugliškumo atvertys“, „Žodžio meno viršenybė, arba daugiaplanė vaikų literatūra“. Į solidžiai brandų veikalą Urbos atrinkti ir sudėti tie mokslo straipsniai, kurie išryškina lietuvių vaikų literatūros karkasą – tris minėtus pagrindinius tarpsnius. Šiuos tarpsnius reprezentuoja autoriaus pasirinkti mėgstami žymiausi kūrėjai, jų tekstų analizė ir interpretacijos, žanrai. Veikalas gerai struktūruotas, parašytas laikantis chronologinio principo. Pasak mokslininko, literatūros dinamikai įtakos turi pirmiausia besikeičiantis rašytojų požiūris į vaikų literatūrą (vieno iš trijų pradų: pedagogikos, psichologijos ar meno dėsnių dominavimas), bendroji lietuvių literatūros situacija (autorių vaikų literatūrą vertina bendrosios literatūros kontekste), istorinės aplinkybės, užsienio literatūra (originalieji tekstai ar vertimai).

Auginančioji literatūra iškelia vis dar opią problemą – iki šiol nėra lietuvių vaikų literatūros istorijos, parašytos po Nepriklausomybės atkūrimo. Be reikšmingos Bernardo Brazdžionio istorinės apybraižos *Lietuvių vaikų literatūra* (1942–1943), Vinco Aurylos monografiją *Vaikų literatūros istorija* (1986) Urba laiko „pirmąja ir vienintele lietuvių vaikų literatūros istorija“ (p. 8). Tiesa, ši istorija jau senstelėjusi dėl kai kurių sovietmečiu „privalomų“ kūrėjų, kūrinių vertinimų, tarybinės atributikos. Vaikų literatūros istorijos situacija kartoja: verta prisiminti, kad Auryla leidinio pratarmėje taip pat apgailestavo, kad iki šiol